

Joanna Jakutowicz

historyk sztuki
Polska Akademia Nauk
Stacja Naukowa w Wiedniu

art historian
Polish Academy of Sciences
Scientific Centre in Vienna

Modernistyczne osiedle z parkiem im. Michała Kajki w Elblągu jako realizacja idei miasta ogrodu

Modernist housing estate with Michał Kajka park in Elbląg as implementation of the idea of a garden city

Abstrakt

Artykuł dotyczy historii oraz genezy osiedla wraz z parkiem im. Michała Kajki w Elblągu. Osiedle powstało jako realizacja koncepcji miasta ogrodu wyrażonej po raz pierwszy przez Brytyjczyka Ebenezera Howarda w 1898 r. Idea zbudowania w Elblągu osiedla odwołującego się do tej koncepcji pojawiła się w 1914 r., pierwsze prace rozpoczęto w roku 1918, a ukończono w roku 1938. Projekt elbląski kilkakrotnie ulegał zmianom, przybierając ostatecznie kształt osiedla domów jedno- i kilkurodzinnych, z wewnętrznym dziedzińcem, założonego wokół rozległego parku. Koncepcja ta była odległym echem pierwowzoru, lecz wykorzystywała elementy, które pojawiły się zarówno we wczesnych brytyjskich realizacjach odnoszących się do idei miast ogrodów (szeroka, prosta aleja, założenie przedmieścia ogrodu, a nie miasta ogrodu), jak i te widoczne w realizacjach nieco późniejszych, szczególnie popularne w Niemczech (zamknięte, wewnętrzne osiedla). Realizacja elbląska była prawdopodobnie inspirowana wzorami niemieckimi – z Essen, Berlina i Bremy.

Słowa kluczowe: miasta ogrody, Elbląg, modernizm

Abstract

The article presents the history and genesis of the housing estate with Michał Kajka park in Elbląg. The housing estate was an implementation of the concept first expressed by the Englishman Ebenezer Howard in 1898. The idea to build a housing estate in Elbląg according to this concept was developed in 1914, the work started in 1918 and the project was completed in 1938. The Elbląg project was modified a number of times, and it finally took the shape of housing estate consisting of single family and multiple family homes with an internal yard, planned around a vast park. The concept was but a distant echo of the prototype, but it used elements that were incorporated both in the early British projects based on the idea of garden cities (a wide and straight avenue, designing garden suburbs rather than a garden city) and in later developments, particularly popular in Germany (enclosed, private housing estates). The Elbląg project was most probably inspired by German estates – in Essen, Berlin and Bremen.

Keywords: garden cities, Elbląg, modernism

UKŁAD URBANISTYCZNY ZAŁOŻENIA WRAZ z parkiem im. Michała Kajki w Elblągu¹ znajduje się w północnej części miasta i jest jednym z kilku modernistycznych osiedli socjalnych powstałych w Elblągu przed 1945 rokiem. Wśród osiedli elbląskich powstałych w 1. połowie XX wieku jako jedyne w sposób szczególny odnosi się do nowatorskiej i popularnej wówczas koncepcji miasta ogrodu Ebenezera Howarda. Zachowane w swoim zasadniczym kształcie do dziś, do 1945 roku nosiło nazwę Heimstätten², zaczerpniętą od nazwy towarzystwa budowlanego, z którego inspiracji powstało: Elbinger Heimstätten Gesellschaft³. Budowa osiedla wzniesionego

THE URBAN COMPLEX WITH MICHAŁ KAJKA PARK in Elbląg¹ is located in the Northern part of the city and it is one of the few modernist social housing estates developed in Elbląg before 1945. Of the housing estates developed in Elbląg in the first half of the 20th century, this one is particularly close to the innovative and then popular Ebenezer Howard's concept of a garden city. Basically preserved in its original shape, before 1945, it was called the Heimstätten², after the construction society that inspired its development: Elbinger Heimstätten Gesellschaft³. The housing estate, developed in the modernist spirit, was constructed during the twenty years between the

w duchu modernizmu przypadła na dwudziestolecie międzywojenne, aczkolwiek idea miasta harmonijnie współistniejącego z przyrodą, z której czerpie realizacja elbląska, sięga XIX wieku i zanim została zrealizowana na terenie dawnej wschodniopruskiej prowincji⁴, uległa kilku zasadniczym przekształceniom. Mimo swojej wyjątkowości osiedle nie doczekało się dotychczas osobnego omówienia⁵, zostało jedynie kilkakrotnie wzmiankowane w ogólnych opracowaniach dotyczących historii Elbląga⁶.

Dynamiczny rozwój miasta w XIX i XX wieku spowodował wzrost liczby ludności oraz, w konsekwencji, jego szybką rozbudowę. Między rokiem 1867 a 1913 powierzchnia Elbląga wzrosła z 1028,4 do 1833 ha⁷. Mimo to do początków XX wieku największym skupiskiem zwartej zabudowy mieszkalnej był obszar historycznego centrum⁸. W pierwszych latach XX wieku magistrat podjął decyzję o rozbudowie tkanki miejskiej, tworząc szereg nowych osiedli. Do wybuchu I wojny światowej opracowano część szkicowych koncepcji przyszłego budownictwa oraz wzniesiono pierwsze, nieliczne budynki wielorodzinne, których nieodzownym elementem był niewielki ogród⁹. Trudna sytuacja mieszkaniowa elblążan przed 1914 rokiem po zakończeniu I wojny światowej pogorszyła się jeszcze bardziej, w związku z czym na szeroką skalę przystąpiono do budowy nowych osiedli, w tym jednego wraz z parkiem. Architekt miejski nazwiskiem Horn, świadom tego, jaki rozmach ma nowe przedsięwzięcie, przed przystąpieniem do kreślenia planów osiedli robotniczych odwiedził wiele innych realizacji tego typu, zapoznając się z koncepcją założeń w Berlinie, Bremie, Neukölln i Münsterstadt¹⁰. Niestety, nie są znane szczegóły jego podróży studyjnej; być może jej pokłosiem był pierwszy projekt założenia z 1918 roku.

Obszar przeznaczony pod zabudowę przyszłego osiedla został włączony w obręb miasta w 1913 roku. Do tego czasu były to tereny rolnicze. Zanim powstał plan ich zagospodarowania, w 1914 roku sporządzono projekty wzniesienia domów dla rodzin robotniczych w rejonie Kämmeri-Sandland, czyli na terenie znajdującym się nieco na północny zachód od omawianego miejsca¹¹. Pierwotnie powstało tam 10 jednorodzinnych domów robotniczych wykonanych w konstrukcji szkieletowej, do których przylegały niewielkie ogrody (tzw. system ulmski)¹². Założono,

world wars, however, the idea of a city harmoniously coexisting with the nature that inspired the Elbląg project goes back to the 19th century and, before it was implemented in the East Prussia province⁴, it had undergone a number of major transformations. Despite its uniqueness, the housing estate has not yet been the object of an individual presentation⁵, having only been mentioned several times in general publications on the history of Elbląg⁶.

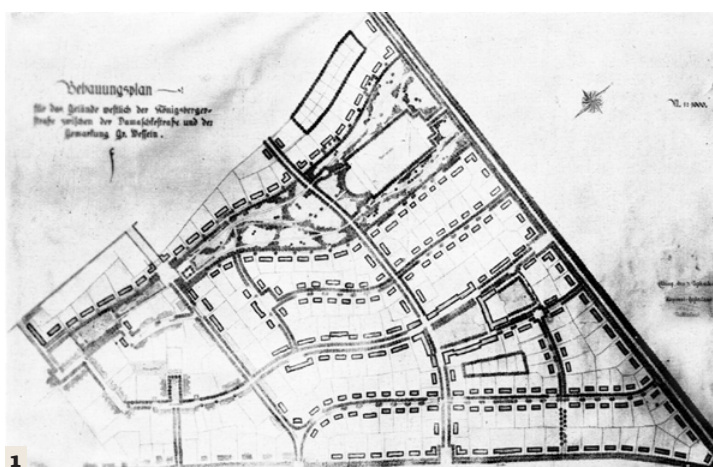
The city's dynamic development in the 19th and 20th centuries resulted in a growing number of residents and, consequently, its rapid expansion. From 1867 to 1913, the area of Elbląg grew from 1,028.4 to 1,833 ha⁷. Nonetheless, before 20th century, housing complexes were mainly located in the area of the historical centre⁸. At the beginning 20th century, the city authorities decided to expand the urban tissue by creating a number of new housing estates. Before World War I, some draft concepts for the future construction projects were developed and the first few multifamily homes were erected, each with a small garden as a must-have⁹. The housing situation in Elbląg had been difficult before 1914, and it got even worse after the end of World War I, resulting in a construction of numerous new housing estates, one of which incorporated a park. The urban architect, Horn, aware of the huge scale of the new project, visited a number of similar developments in Berlin, Bremen, Neukölln and Münsterstadt¹⁰ to study their underlying concepts before starting the designing process. Unfortunately, the details of his study visit are not known; perhaps its effect was the first design of the complex dating from 1918.

The area allocated for the future housing estate was incorporated into the city in 1913. Before, it used to be farmland. Prior to drafting a spatial development plan, houses for working-class families were designed in 1914, to be constructed in the Kämmeri-Sandland, North-West of the area discussed in this article¹¹. Initially, 10 detached skeleton-frame houses with small gardens (the Ulm system) were erected for working-class families¹². It was decided that subsequent detached houses should be based on the solutions applied in Bremen and Essen¹³. Construction of social houses in Elbląg was delayed by the outbreak of World War I, but as soon as in 1916 a municipal housing commission was established to

że przy dalszej budowie domów jednorodzinnych należy powielać wzorce zastosowane w Bremie i Essen¹³. Budowa domów socjalnych w Elblągu została zahamowana przez wybuch I wojny światowej, ale już w roku 1916 ukonstytuowała się miejska komisja mieszkaniowa, której zadaniem było opracowanie dalszych planów, realizowanych po zakończeniu działań wojennych. Dodatkowym bodźcem przyspieszającym pracę nad nową zabudową było uchwalenie pruskiej ustawy mieszkaniowej (*Das preussische Wohnungsgesetz*) z 28 marca 1918 roku, regulującej zasady budowy domów i mieszkań, zwłaszcza o niewielkim metrażu¹⁴.

W listopadzie i grudniu 1918 roku elbląska rada miejska pozytywnie zaopiniowała plany komisji mieszkaniowej dotyczące budowy osiedla socjalnego. Całością robót kierowało powołane w tym samym roku towarzystwo budowlane *Elbinger Heimstätten Gesellschaft*. Jego zadaniem było przeprowadzenie całej inwestycji, na co uzyskało w 1919 roku od miasta oraz miejskich towarzystw i związków kwotę w wysokości co najmniej 700 000 marek¹⁵. Planowane osiedle miało się składać z niewielkich i średnich mieszkań oraz domów jedno- i dwurodzinnych, przeznaczonych dla urzędników i żołnierzy powracających z frontu.

Plan z około 1918 roku zakładał zagospodarowanie całego obszaru między ulicami *Carl Pudorstrasse* (obecnie ul. Fałata), *Königsbergerstrasse* (obecnie ul. Królewiecka) i *Schlieffenstrasse* (obecnie ul. Piłsudskiego), a więc również terenów znajdujących się obecnie na północny wschód od omawianego miejsca, których zabudowa została ostatecznie zrealizowana według innej koncepcji. Cały rejon został pierwotnie podzielony na sześć kwartałów, wyodrębnionych prostopadle krzyżującymi się ulicami – czterema biegnącymi wertykalnie i dwiema biegnącymi horyzontalnie. W dwóch częściach zachodnich podziały wertykalne tworzyły ulice *Carl Pudorstrasse* (ul. Fałata), *Wegmannstrasse* (ul. Kajki), *Admiral Scheerstrasse* (ul. Beniowskiego) oraz niezrealizowana ulica biegnąca pomiędzy dwiema ostatnimi. Podział

continue working on subsequent plans to be implemented after the war. Another factor that accelerated the progress of the new construction project was the adoption of the Prussian Housing Law (*Das preussische Wohnungsgesetz*) of 28 March 1918, which governed the construction of houses and apartments, especially the smaller ones¹⁴.

In November and December 1918, the Elbląg city council approved the housing commission's plans for the construction of a social housing estate. The construction work was managed by the construction society *Elbinger Heimstätten Gesellschaft* established in the same year. It was responsible for implementing the entire project, for which it received in 1919, from the city and local societies and associations, an amount of at least 700,000 Marks¹⁵. The planned housing estate was to consist of small and medium apartments and one- and two-family houses for civil servants and soldiers returning from the front.

A plan dating from around 1918 covered the entire area between *Carl Pudorstrasse* (currently Fałata Street), *Königsbergerstrasse* (currently Królewiecka Street) and *Schlieffenstrasse* (currently Piłsudskiego Street), so it also included area to the North-East of the site discusses in this article, but in the end, the buildings were constructed according to a different concept. Initially, the area was divided into six quarters separated by perpendicular streets: four vertical and two horizontal. In the two west parts, the vertical divisions were marked by *Carl Pudorstrasse* (Fałata Street), *Wegmannstrasse* (Kajki Street), *Admiral Scheerstrasse* (Beniowskiego Street) and another street between the latter two, which was never constructed. The horizontal division was

1. Plan elbląskiego osiedla z 1918 r., reprodukcja z: *Deutschlands Städtebau*, t. 2, *Elbing*, Berlin-Halensee 1929, s. 119

1. Plan of the Elbląg housing estate from 1918, reproduced from: *Deutschlands Städtebau*, vol. 2, *Elbing*, Berlin-Halensee 1929, p. 119

horyzontalny tworzyły ulice Kunzengasse, Damaschkestrasse (ul. Pionierska) oraz niezrealizowana ulica równoległa do niej. Całość planu przewidywała powstanie parku we wschodniej części założenia, ogrodu różanego w południowej części oraz wzniesienie zabudowy wielorodzinnej na pozostałym obszarze¹⁶. Ostatecznie granica osiedla zatrzymała się na linii ulic Königsbergerstrasse (ul. Królewieckiej) i Admiral Scheerstrasse (ul. Beniowskiego).

Działki przewidziane pod zabudowę posiadały zróżnicowaną wielkość, od 250 do 1000 m². Teren dostarczyło miasto za cenę 1,5 marki za metr kwadratowy. Pracami kierowali początkowo pracownik magistratu miejskiego dr Bethke i architekt miejski inż. Horn, choć już rok później, w 1920 roku, ich miejsce zajęli nowy architekt miejski Candrian i radny dr Busse. Radzie nadzorczej przewodniczył nadprezydent dr Carl Freidrich Merten¹⁷. W 1929 roku pracami kierowali kolejni urzędnicy – budowniczy miejski Walter Kleemann i radny dr C. Uffhausen¹⁸.

Do prac przy osiedlu przystąpiono w 1919 roku, u progu kryzysu gospodarczego, którego skutkiem była nie tylko wysoka inflacja, ale również brak podstawowych materiałów – cegły, wapna, cementu. Z tego powodu zdecydowano się wykorzystać najbardziej podstawową i taną konstrukcję budowlaną – szachulec wypełniony cegłą i gliną. Na początek zagospodarowano fragment między ulicami Königsbergerstrasse (ul. Królewiecką), Carl Pudorstrasse (ul. Fałata) i Damaschkestrasse (ul. Pionierską). W pierwszym etapie wybudowano 20 szeregowych domów jednorodzinnych przy ulicy Heimstättenstrasse (ul. Żeglarskiej), z drewna i w *Fachwerku*, z 3-5 pokojami, z ogródkami, które zgrupowane były wokół

marked by Kunzengasse, Damaschkestrasse (Pionierska Street) and a street parallel to it, which was never constructed. The plan included a park in the east part of the complex, a rose garden in the south part and multi-family houses in the remaining area¹⁶. Finally, the border of the housing estate ran along the Königsbergerstrasse (Królewiecka Street) and Admiral Scheerstrasse (Beniowskiego Street).

The plots for construction differed in size, ranging from 250 to 1,000 m². The land was supplied by the city for the price of 1.5 Mark per square metre. Initially, the project managers were an employee of the City Hall, dr Bethke and the urban architect, engineer Horn, but a year later, in 1920, they were replaced by the new urban architect, Candrian and the local councillor, dr Busse. The chair of the supervisory board was the Senior president, dr Carl Freidrich Merten¹⁷. In 1929, the project was managed by other officials – the urban constructor, Walter Kleemann and the local councillor, dr C. Uffhausen¹⁸.

Construction of the housing estate started in 1919 on the brink of the economic crisis, which not only resulted in high inflation but also caused shortage of basic materials – bricks, whitewash, cement. Thus, it was decided to use the most basic and cheapest building structure – wattle and daub filled with brick and clay. At first, the section between Königsbergerstrasse (Królewiecka Street), Carl Pudorstrasse (Fałata Street) and Damaschkestrasse (Pionierska Street) was developed. At first, 20 terraced single-family houses were built at Heimstättenstrasse (Żeglarska Street), made of wood and *Fachwerk*, with 3-5 rooms and gardens, grouped around a green yard¹⁹. The inside walls were made of clay, and the outside part of the wattle and daub structure was filled with brick. Other 66 terraced houses, made of brick, were built in 1920.

dziedzińca z założeniem zieleni¹⁹. Ściany wewnętrzne wykonano z gliny, zewnętrzne w szachulcu wypełnionym cegłą. Kolejne 66 domów szeregowych wykonano z cegły w 1920 roku. Pomieściły one 70 mieszkań o podobnej wielkości. W tym samym roku pierwsze domy zostały przeznaczone na sprzedaż, lecz o ich kupno mogli się ubiegać jedynie klienci, których kandydaturę zaaprobował wcześniej wydział mieszkalnictwa urzędu miasta. W kolejnych latach powstały również dwupoziomowe mieszkania jednorodzinne, a także mieszkania na wynajem. Budowę osiedla zahamowała w latach 1921-1923 inflacja. W związku z trudnościami w finansowaniu prac zdecydowano się dopuścić do partycypacji w kosztach osoby prywatne i przeznaczyć mieszkania dla tych elblązan, którzy byli w stanie zapłacić za nie od 3000 do 5000 marek. Choć było to sprzeczne z pierwotnymi założeniami projektu, mówiącymi o przeznaczeniu osiedla dla najuboższych, pozwoliło na zebranie kwoty umożliwiającej kontynuowanie prac.

W 1924 roku gotowy był fragment Eduard Stachstrasse (ul. Cichej)²⁰. W latach 1926-1927 przy Eduard Stachstrasse powstały bloki nr I, II, III²¹. Do 1927 roku wybudowano Carl Pudorstrasse (obecnie fragment ul. Cichej)²², do roku 1929 Am Rossgarten²³ (ul. Piaskową), a w latach 1931-1932 zabudowano

They contained 70 homes of similar size. In the same year, the first houses were put on sale, but they were only available to candidates approved by the housing department in the city hall. In subsequent years, two-storey single-family homes and apartments for rent were also built. Construction of the housing estate was blocked by inflation in 1921-1923. Due to financial problems, it was decided to allow private individuals to participate in the costs and to sell the homes to all Elbląg residents who could afford paying 3,000 to 5,000 Marks for them. Although it was contrary to the initial assumption of the project, namely that the housing estate would be dedicated to the poorest residents, the decision secured funds for its continuation.

In 1924, a section of Eduard Stachstrasse (Cicha Street) was completed²⁰. Between 1926 and 1927, apartment buildings no. I, II and III at Eduard Stachstrasse were constructed²¹. By 1927, Carl Pudorstrasse (currently a section of Cicha Street) was constructed²², by 1929 – Am Rossgarten²³ (Piaskowa Street), and from 1931 to 1932 – Damaschkestrasse (Pionierska Street)²⁴. In 1924, 41 family gardens were arranged at 11 houses²⁵. In 1925, apart from arranging more yard gardens, a playground for children was also constructed in the park, to the south adjacent to the rose garden. In 1928, architecturally the most important building of the complex was constructed – the youth hostel, probably designed by Heinz Bahr, closing the axis of Damaschkestrasse (Pionierska Street) and dominating over the entire complex²⁶. In the same year, more yard gardens were arranged at

2. Carl Pudorstrasse (ul. Fałata). Zdjęcie z lat 20. XX w., reprodukcja z: *Deutschlands Städtebau*, t. 2, *Elbing*, Berlin-Halensee 1929, s. 122

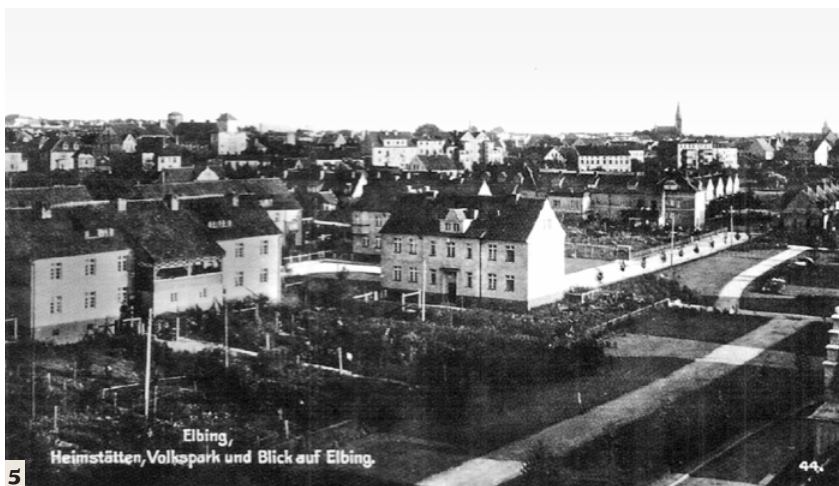
2. Carl Pudorstrasse (Fałata Street). Picture from the 1920s, reproduced from: *Deutschlands Städtebau*, vol. 2, *Elbing*, Berlin-Halensee 1929, p. 122

3. Carl Pudorstrasse (ul. Fałata). Zdjęcie wykonane po 1927 r., reprodukcja z: *Elbląg i okolice na starych pocztówkach*, Elbląg 2006, s. 185

3. Carl Pudorstrasse (Fałata Street). Picture taken after 1927, reproduced from: *Elbląg i okolice na starych pocztówkach*, Elbląg 2006, p. 185

4. Zabudowa Damaschkestrasse (ul. Pionierskiej), widok w kierunku Königsbergerstrasse (ul. Królewieckiej). Lata 30. XX w., reprodukcja z: *Elbląg i okolice na starych pocztówkach*, Elbląg 2006, s. 186

4. Buildings at Damaschkestrasse (Pionierska Street), view towards Königsbergerstrasse (Królewiecka Street). The 1930s, reproduced from: *Elbląg i okolice na starych pocztówkach*, Elbląg 2006, p. 186

Damaschkestrasse (ul. Pionierską)²⁴. W 1924 roku na terenie osiedla założono przy 11 domach 41 rodzinnych ogrodów²⁵. W 1925 roku oprócz dalszego zakładania przydomowych ogródków rozbudowano również plac zabaw dla dzieci, zlokalizowany na terenach parkowych i stykający się od strony południowej z ogrodem różanym. W roku 1928 powstał najważniejszy architektonicznie budynek całego układu – schronisko młodzieżowe, wzniesione prawdopodobnie według projektu Heinza Bahra, zamykające oś Damaschkestrasse (ul. Pionierskiej) oraz stanowiące dominantę całego założenia²⁶. W tym samym roku kontynuowano prace nad zakładaniem ogrodów przydomowych przy Carl Pudorstrasse (ul. Fałata)²⁷. W 1929 roku założenia parkowe na terenie osiedla zostały doprowadzone do Stangenweg (drogi parkowej w północnej części układu)²⁸. Ogólnie obszar zieleni w mieście powiększył się z 15,51 ha w 1924 roku do 39,71 ha w 1932 roku²⁹.

W 1929 roku układ osiedla tworzyły: Damaschkestrasse (ul. Pionierska), Königsbergerstrasse (ul. Królewiecka), Carl Pudorstrasse (ul. Fałata) oraz Heimstättenstrasse (ul. Cicha, ul. Żeglarska) i Wegmannstrasse (ul. Kajki). Całkowicie zagospodarowano osiedle do wysokości Damaschkestrasse (ul. Pionierskiej), natomiast park i Carl Pudorstrasse (ul. Fałata) zagospodarowano jeszcze dalej, kończąc na wysokości obecnego budynku przy ul. Fałata 67-73³⁰.

Dalszą część osiedla, na północ od Damaschkestrasse (ul. Pionierskiej), zbudowano w latach 30. XX wieku. Odstąpiono od pomysłu wykreślenia czterech równoległych ulic, pozostawiając jedynie Wegmannstrasse (ul. Kajki) i Admiral Scheerstrasse (ul. Beniowskiego). Zamiast tego wprowadzono

Carl Pudorstrasse (Fałata Street)²⁷. In 1929, the park within the housing estate was arranged up to Stangenweg (the park alley in the northern part of the complex)²⁸. Overall, green areas in the city increased from 15,51 ha in 1924 to 39,71 in 1932²⁹.

In 1929, the housing estate consisted of: Damaschkestrasse (Pionierska Street), Königsbergerstrasse (Królewiecka Street), Carl Pudorstrasse (Fałata Street) as well as Heimstättenstrasse (Cicha Street, Żeglarska Street) and Wegmannstrasse (Kajki

Street). The housing estate was completed up to Damaschkestrasse (Pionierska Street), and the park and Carl Pudorstrasse (Fałata Street) were developed even further on, up to the existing building at 67-73 Fałata Street³⁰.

The subsequent part of the housing estate, north of Damaschkestrasse (Pionierska Street) was developed in the 1930s. The initial plan to make four parallel streets was abandoned and only Wegmannstrasse (Kajki Street) and Admiral Scheerstrasse

5. Widok ze schroniska młodzieżowego na park oraz osiedle. Zdjęcie wykonane po 1927 r., reprodukcja z: *Elbląg i okolice na starych pocztówkach*, Elbląg 2006, s. 186

5. View of the park and housing estate from a youth hostel. Picture taken after 1927, reproduced from: *Elbląg i okolice na starych pocztówkach*, Elbląg 2006, p. 186

6. Widok na park. Zdjęcie wykonane po 1927 r., reprodukcja z: *Elbląg i okolice na starych pocztówkach*, Elbląg 2006, s. 187

6. View of the park. Picture taken after 1927, reproduced from: *Elbląg i okolice na starych pocztówkach*, Elbląg 2006, p. 187

7. Erich Koch Siedlung (obecnie Osiedle Marynarzy), koniec lat 30. lub 1. połowa lat 40. XX w., reprodukcja z: *Elbląg i okolice na starych pocztówkach*, Elbląg 2006, s. 187

7. Erich Koch Siedlung (currently Marynarzy Housing Estate), late 1930s or mid 1940s, reproduced from: *Elbląg i okolice na starych pocztówkach*, Elbląg 2006, p. 187

przecznice: Clausewitzstrasse (ul. Krzyżanowskiego), Graf Speestrasse (ul. Bohaterów Westerplatte) i Weddigenstrasse (ul. Lubartowską), wzdłuż których powstało osiedle domków jednorodzinnych. Jedynie wzdłuż Wegmannstrasse (ul. Kajki) stanęły piętrowe wille, a po południowej stronie Clauswitzstrasse (ul. Krzyżanowskiego) zbudowano domy wielorodzinne. Między Clauswitzstrasse (ul. Krzyżanowskiego) a Graf Speestrasse (ul. Bohaterów Westerplatte) założono osiedle domków jednorodzinnych – Erich Koch Siedlung (obecnie Osiedle Marynarzy), które przeznaczono do zamieszkania w 1938 roku. Osiedle to nie było pierwotnie planowane. Był to ostatni element założenia ukończony przed 1939 rokiem.

Gdy porównamy plan z roku 1918 i kształt osiedla w roku 1937, widać, że zmiany nie polegały jedynie na zbudowaniu osiedla domków jednorodzinnych wewnątrz układu. Zmianie uległy również jego granice. Poza wspomnianą już rezygnacją z zabudowy na zachód od Admiral Scheerstrasse (ul. Beniowskiego) wolna pozostała również działka północno-wschodnia, której zabudowa zrealizowana została dopiero po 1945 roku według innej koncepcji.

Integralną częścią układu był park założony w latach 1924-1928. W 1924 roku wydzielono część południową – Kleiner Rosengarten (Mały Ogród Różany), a w roku 1928 poszerzono park w kierunku północnym, tworząc Grosser Rosengarten (Duży Ogród Różany). Obie części rozdzielała Damaschkestrasse (ul. Pionierska). Powodem założenia parku w tym miejscu był podmokły teren, nasiąknięty wodą ze strumienia Hunde Becke. Mały Ogród Różany składał się z płytkiego basenu, zakomponowanych parterów kwiatowych oraz pergol, natomiast Duży Ogród Różany miał kompozycję bardziej swobodną, otwierającą się na szeroką łąkę otoczoną alejami. Przebiegały przez niego wzdłuż cztery równoległe aleje, od których w dalszej części odchodziły krzyżujące się odnogi. Jedna z nich, środkowa, tworzyła

(Beniowskiego Street) were left. Instead, cross streets were added: Clausewitzstrasse (Krzyżanowskiego Street), Graf Speestrasse (Bohaterów Westerplatte Street) and Weddigenstrasse (Lubartowska Street), lined with single-family houses. Storey villas were only erected along Wegmannstrasse (Kajki Street), and in the south part of Clauswitzstrasse (Krzyżanowskiego Street), multiple-family houses were built. Between Clauswitzstrasse (Krzyżanowskiego Street) and Graf Speestrasse (Bohaterów Westerplatte Street) an estate of single-family houses was constructed – Erich Koch Siedlung (currently Marynarzy Housing Estate), to be occupied by residents in 1938. This estate had not been planned initially. It was the last element of the complex completed before 1939.

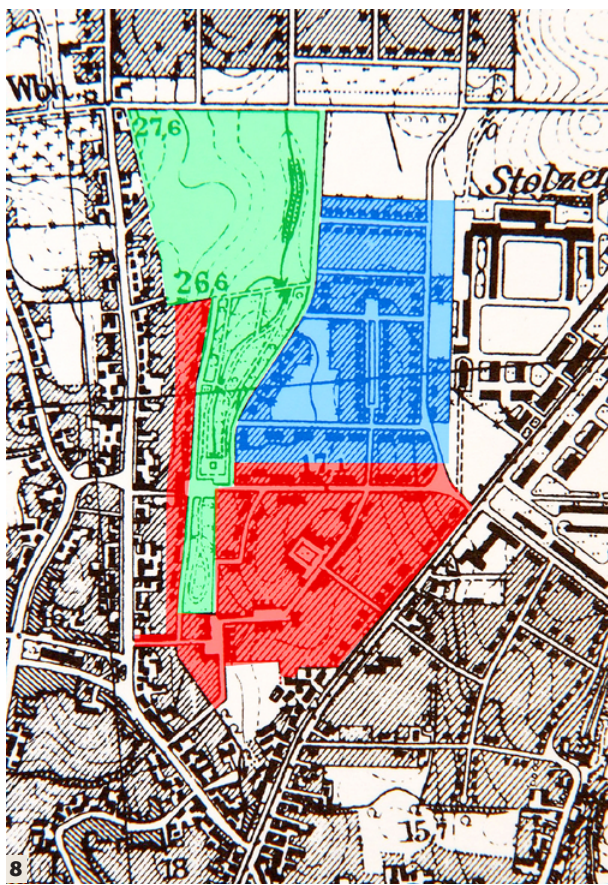
If we compare the plan of 1918 and the actual layout of the housing estate in 1937, we will see that the changes consisted not only in construction of single-family houses within the complex. The borders of the housing estate also changed. Besides resigning from construction west of Admiral Scheerstrasse (Beniowskiego Street), the north-eastern plot was also left empty, only to be developed after 1945 according to a different concept.

An integral part of the complex was the park arranged in the years 1924-1928. In 1924, its south part was completed – the Kleiner Rosengarten

Rok Year	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Liczba wybudowanych mieszkań Number of homes built	20	70	20	19	35	20	20	27	72	194

Rozwój osiedla w latach 20. XX w. Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w: *Deutschlands Städtebau*, t. 2, *Elbing*, Berlin-Halensee 1929, s. 91.

Development of the housing estate in the 1920s. Source: own study on the basis of data provided in: *Deutschlands Städtebau*, vol. 2, *Elbing*, Berlin-Halensee 1929, p. 91.

w północnej części obejście znacznych rozmiarów obiektu, być może placu zabaw, boiska sportowego lub klombu⁹. Mały Ogród Różany, zakomponowany początkowo na planie prostokąta, uległ znacznemu zwężeniu w latach 30. wskutek zabudowania jego wschodniej części¹⁰. Pośrodku umieszczono pierwotnie fontannę ze sceną sielankową, przeniesioną z innego elbląskiego parku – parku Ziesego. Powierzchnia całego założenia wynosiła 9,7 ha; nasadzono tu dęby, modrzewie i wierzby, w północnej części zaś powstał grabowy szpaler¹¹.

Do czasów obecnych zachował się układ osiedla, większość historycznej zabudowy, park, aleje oraz przydomowa zieleń. Największych przekształceń dokonano w południowo-wschodniej części założenia, w rejonie obecnej ulicy Żeglarskiej, wznosząc w miejscu zniszczonej drewnianej zabudowy bloki zakłócające pierwotny układ założenia urbanistycznego. Zabudowie uległ również wschodni fragment Małego Ogrodu Różanego. Zniszczeniu uległy także pojedyncze budynki oraz fontanna w parku, natomiast część obiektów została rozbudowana i przekształcona (zmiana wymiarów otworów okiennych i drzwiowych, ahistoryczne tynki, współczesna

(Small Rose Garden), and in 1928 the park was extended to the north to form the Grosser Rosengarten (Large Rose Garden). The two parts were separated by Damaschkestrasse (Pionierska Street). The reason to set up a park in this location was watery soil due to the vicinity of the Hunde Becke stream. The Small Rose Garden consisted of a shallow pool, floral parterres and pergolas, while the composition of the Large Rose Garden was more free-form, opening to a broad meadow surrounded by lanes. Four parallel lanes ran along the garden, with intersecting side lanes in the farther part. The middle one of them bypassed in the northern part a large construction, perhaps playground, sports field or flowerbed⁹. The Small Rose Garden, initially rectangular, was substantially narrowed in the 1930s due to construction in its eastern part¹⁰. Initially, a fountain with an idyllic scene was positioned in the centre, moved there from another park in Elbląg – the Ziese park. The area of the entire park was 9.7 ha; oaks, larches and willows were planted in the park, and in its northern part a hornbeam espalier was arranged¹¹.

The layout of the housing estate has survived until today, as well as most of the historical buildings, the park, alleys and yard gardens. The most significantly reconstructed was the south-eastern part of the complex, near the current Żeglarska Street, where the demolished wooden buildings were replaced with apartment buildings, distorting the original urban layout. Also the eastern section of the Small Rose Garden was reconstructed. Some buildings and the park fountain were demolished and other

8. Zasięg i zabudowa osiedla w 1937 r. Kolorami oznaczono część wzniesioną do 1930 r. (kolor czerwony) oraz po roku 1930 (kolor niebieski). Na zielono oznaczono park. Opracowanie własne na podstawie mapy Messtischblatt z: *Atlas historyczny miast polskich. Elbląg*, Toruń 1993, mapa 4a

8. The range and buildings of the housing estate in 1937. The colours mark the part constructed before 1930 (red colour) and after 1930 (blue colour). The green colour marks the park. Own study based on a Messtischblatt map derived from: *Atlas historyczny miast polskich. Elbląg*, Toruń 1993, map 4a

9. Budynek schroniska młodzieżowego, widok od strony południowo-wschodniej. Fot. J. Jakutowicz, 2016

9. The youth hostel building, view from the south-east. Photo by J. Jakutowicz, 2016

10. Zabudowa ulicy Pionierskiej (Damaschkestrasse), widok od strony południowo-wschodniej. Fot. J. Jakutowicz, 2016

10. Buildings at Pionierska Street (Damaschkestrasse), view from the south-east. Photo by J. Jakutowicz, 2016

stolarka). Niemniej jest to jedno z najlepiej zachowanych elbląskich osiedli modernistycznych oraz jedyne, w którym na tak szeroką skalę uwzględniono na etapie planowania i budowy zieleń miejską.

Elbląskie osiedle skupia w sobie kilka cech niezwykle istotnych dla architektury I. połowy XX wieku. Jednym z głównych trendów, który kształtował jego układ, była niezwykle popularna u progu XX wieku idea miast ogrodów Ebenezera Howarda, wyrosła z krytyki XIX-wiecznego miasta – przeludnionego, brudnego, bez podstawowej infrastruktury

9

oraz ze stale rosnącymi czynszami. Zgodnie z definicją zaproponowaną w 1919 roku przez Garden Cities and Town Planning Association i zaaprobowaną przez Howarda miasto ogród miało być „miastem zaprojektowanym z myślą o zdrowych warunkach mieszkaniowych i prowadzeniu działalności przemysłowej; o rozmiarach nie większych niż te, które czynią możliwym życie społeczne we wszystkich jego przejawach, otoczone wiejską strefą otwartej przestrzeni; o gruntach w całości będących własnością publiczną lub oddanych w pieczę miejscowej społeczności”³⁴. Wszystkie pozostałe definicje funkcjonujące w literaturze przedmiotu, a zgodne z intencjami Howarda, wskazują na podstawowe cechy idealnego miasta ogrodu: komunalna własność gruntu, kontrolowany rozwój terytorialny i limitowany stan zaludnienia oraz stan organicznej, funkcjonalnej równowagi między miastem a jego otoczeniem³⁵. Nowy ośrodek miejski powinien zostać wyposażony we wszelkie instytucje i obiekty niezbędne w codziennej organizacji życia (ratusz, szkoły, przedszkola, zakłady pracy itp.), a przestrzeń do rekreacji powinny

buildings were expanded and remodelled (the size of windows and doors was changed, ahistorical plaster was applied as well as contemporary woodwork). Nonetheless, it is one of the best preserved modernist housing estates in Elbląg and the only one with so much urban greening provided for during the planning and construction stages.

The Elbląg housing estate features a number of important elements of the architecture of the first half of the 20th century. One of the main trends that influenced its layout was Ebenezer Howard’s idea of

10

garden cities, very popular at the threshold of the 20th century and arising from the criticism of the 19th century city: overcrowded, dirty, lacking basic infrastructure and with constantly increasing rent rates. According to the definition proposed in 1919 by the Garden Cities and Town Planning Association and approved by Howard, a garden city was supposed to be “a town designed for healthy living and industry; of a size that makes possible a full measure of social life, but not larger; surrounded by a rural belt; the whole of the land being in public ownership or held in trust for the community”³⁴. All the other definitions functioning in the literature on the subject and compliant with Howard’s intentions specify the basic features of an ideal garden city: communal property of land, controlled territorial development and limited number of population as well as a state of organic and functional balance between the city and its surroundings³⁵. A new urban complex should have all the institutions and facilities needed for the daily organisation of life (a town hall, schools, nurseries, workplaces, etc.) and the leisure space should

11

tworzyć przede wszystkim parki oraz szeroka aleja stanowiąca główny trakt komunikacyjny wewnątrz zabudowy³⁶. Równie wiele uwagi, co rozplanowaniu całego miasta, Howard poświęcił sprawom gospodarczym i finansowym: własności ziemi, która miała zostać zakupiona na kredyt, czynszom, podatkom, kwestiom konkurencji na lokalnym rynku. Interesował go także sposób zarządzania miastem, z szerokim uwzględnieniem zasad demokracji, reprezentatywności poszczególnych grup społecznych oraz zasady dobra wspólnego³⁷.

Ideę Howarda kontynuowali jego dwaj współpracownicy, Raymond Unwin i Barry Parker. Raymond Unwin w 1917 roku współpracował przy sporządzeniu raportu Tudora Waltersa, który zarekomendował przyjęcie formuły miasta ogrodu jako modelu taniego budownictwa po wojnie³⁸. Jednak, co ważniejsze, oboje zrealizowali w praktyce model Howardowski, zakładając Letchworth – pierwsze miasto ogród³⁹. Unwin był zwolennikiem możliwie najlepszego wykorzystania warunków naturalnych. Za podstawowe zasady uznał pojemny plan ogólny, szczegółowe standardy projektowania i komisyjny nadzór nad spełnieniem wymogów estetycznych⁴⁰. Budowa Letchworth została zainaugurowana w 1903 roku i trwała aż do lat 30. Jego zasadnicze zręby – prowizoryczny, drewniany dworzec (zastąpiony w 1913 roku murem), domy z ogrodami oraz niektóre obiekty użyteczności publicznej – powstały dość szybko, w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku⁴¹.

Już na tym etapie rozwoju idei miast ogrodów widać cechy, które uwidoczniły się również w architekturze elbląskiego osiedla. Oprócz nadrzędnej roli zieleni widocznej we wszystkich realizacjach odnoszących się do idei Howarda, zarówno w Letchworth,

12

consist mainly of parks and a broad avenue being the main route of passage within the complex³⁶. As much attention as to the planning of the entire city, Howard devoted to economic and financial issues: ownership of land, which was to be bought on credit, rent rates, taxes and competition on the local market. He was also interested in city management, taking into account the principles of democracy, representation of respective social groups and the principle of common good³⁷.

Howard's idea was pursued by his two partners, Raymond Unwin and Barry Parker. In 1917, Raymond Unwin helped to develop the Tudor Walters's report that recommended adoption of the garden city formula as the model for low-cost post-war construction³⁸. However, more importantly, they both put Howard's model into practice by establishing Letchworth – the first garden city³⁹. Unwin was a proponent of making the best possible use of natural conditions. As the basic principles he considered the general plan, detailed designing standards and

11. Zabudowa ulicy Fałata (Carl Puderstrasse), widok od strony północno-wschodniej. Fot. J. Jakutowicz, 2016

11. Buildings at Fałata Street (Carl Puderstrasse), view from the north-east. Photo by J. Jakutowicz, 2016

12. Zabudowa ulicy Lubartowskiej (Weddigenstrasse), widok od strony południowo-wschodniej. Fot. J. Jakutowicz, 2016

12. Buildings at Lubartowska Street (Weddigenstrasse), view from the south-east. Photo by J. Jakutowicz, 2016

13. Park im. Michała Kajki, widok od strony południowej. Fot. J. Jakutowicz, 2016

13. Michał Kajka park, view from the south. Photo by J. Jakutowicz, 2016

14. Mały Ogród Różany, widok od strony południowej. Fot. J. Jakutowicz, 2016

14. The Small Rose Garden, view from the south. Photo by J. Jakutowicz, 2016

jak i w Elblągu postanowiono dostosować bieg ulic do naturalnego ukształtowania przestrzeni, istniejącej zieleni, dróg i cieków wodnych, tak by miasto budowane na surowym korzeniu wykorzystywało zastane warunki geograficzne⁴². W przypadku Letchworth była to zieleń wysoka, w przypadku Elbląga – naturalne podmokłe tereny, na których założono później park. Równie charakterystycznym elementem rozwoju tego typu założeń była wczesnomodernistyczna, prosta architektura budynków mieszkalnych. W Letchworth początkowo nawiązywała do stylu gregoriańskiego, czasów Anny Stuart i pierwszych władców dynastii hanowerskiej oraz let-

13

nich willi podmiejskich⁴³, następnie przybrała formy typowe dla taniego budownictwa socjalnego, które były charakterystyczne również dla Elbląga oraz ogólnoeuropejskiego budownictwa po I wojnie światowej. Wprawdzie idea budowy tanich mieszkań socjalnych nie była pomysłem Howarda, lecz wynikiem wielu przemyśleń i rozważań mających na celu nową organizację przestrzeni miejskiej, jednak na dużą skalę wkroczyła do budownictwa w tym samym czasie co idea miast ogrodów. Zaowocowało to połączeniem zieleni z budownictwem socjalnym, typowym dla Letchworth, Elbląga i wielu innych założeń urbanistycznych tego czasu (m.in. Hellerau, Welwyn, Gliwice, Katowice-Giszowiec, Gdańsk)⁴⁴. W realizacji elbląskiej widoczne jest również echo idei reprezentacyjnej alei, która w ujęciu Howardowskim miała obiegać miasto, natomiast w Elblągu zmieniono nieco jej funkcję. Podobnie jak w Letchworth, szeroką aleję wykorzystano do utworzenia głównej osi komunikacyjnej. W Letchworth prowadziła ku centrum

14

collective supervision over compliance with aesthetic requirements⁴⁰. Construction of Letchworth started in 1903 and continued until the 1930s. Its main elements – the provisional wooden railway station (replaced in 1913 by a brick building), houses with gardens and some of the public buildings – were constructed quite early, in the first decade of the 20th century⁴¹.

This stage of the development of the idea of garden cities already features elements that are also visible in the architecture of the Elbląg housing estate. Apart from the superior role of greening in all the projects drawing on Howard's concepts, the streets both in Letchworth and in Elbląg were planned respecting the natural shape of the landscape, the existing greenery, roads and water courses, incorporating the natural geographic conditions in the city that was built from scratch⁴². In the case of Letchworth, those were tall trees, and in Elbląg – natural wetland, where the park was later arranged. Another characteristic element of the development of this kind of projects was the early modernist, simple architecture of residential buildings. In Letchworth, it initially drew on the Gregorian style of the times of Queen Anne and the first monarchs of the Hanover dynasty as well as suburban summer villas⁴³, but later it took the shape typical of cheap social buildings, which were also characteristic for Elbląg and generally for European architecture after World War I. Although building cheap social homes was not Howard's idea, but rather a deliberate and learned decision concerning the new organisation of urban space, nonetheless, it became popular in the construction

miasta, w Elblągu została zakończona wysokim budynkiem schroniska młodzieżowego.

Nie sposób jednak pominąć zasadniczych różnic między pierwszą realizacją miasta ogrodu a późniejszymi. W przypadku elbląskiego osiedla ideę życia w funkcjonalnych czystych domach, w otoczeniu zieleni, zrealizowano bez zakładania odrębnego miasta, a jedynie zagospodarowując przedmieścia. Inne też były źródła finansowania całego przedsięwzięcia oraz kwestia własności gruntów. Howard uważał, że właścicielami gruntów mają być mieszkańcy i oni powinni finansować budowę domów, natomiast w Elblągu osiedle wzniesiono na terenie należącym do miasta,

finansując prace budowlane pierwotnie z funduszy miejskich, a dopiero na późniejszym etapie zezwolono mieszkańcom na partycypację w kosztach. W pierwszej fazie budowy widoczny jest ewidentny prymat idei socjalnej – w nowym osiedlu początkowo mieli mieszkać urzędnicy, najubożsi i weterani wojenni.

Jak już wyżej zaznaczono, osiedle nie powstało jako miasto ogród, lecz jako przedmieście ogrodu. Samo istnienie tego typu przedmieść było sprzeczne z decentralistyczną ideą Howarda⁴³, choć zapożyczyło z niej główny postulat nowego standardu domu mieszkalnego z ważną rolą zieleni. Pierwszą realizacją tego typu było Hampstead (obecnie dzielnica Londynu), którego budowę rozpoczęto w 1906 roku. Wyznaczyła ona nowy i nieprzewidziany przez Howarda kierunek w rozwoju miast ogrodów, oddalający się od pierwotnej idei autarkicznego ośrodka miejskiego. Początkowa koncepcja Howarda

industry at the same time as the idea of garden cities. This resulted in a combination of urban greening with social buildings, typical of Letchworth, Elbląg and many other urban complexes of that period (e.g. Hellerau, Welwyn, Gliwice, Katowice-Giszowice, Gdańsk)⁴⁴. The Elbląg project also echoes the idea of a representational avenue, which, according to Howard's concept, was supposed to bypass the city, but in Elbląg, its function was somewhat modified. The same as in Letchworth, the broad avenue was used as the main traffic route. In Letchworth, it led towards the city centre, whereas in Elbląg, it ended with the tall youth hostel building.

Nonetheless, there are some major differences between the first garden city and the latter projects. In Elbląg, the idea of living in functional, clean houses surrounded by greenery was implemented without establishing a separate city, but rather by developing the suburbs. Also, the sources of financing the project and the ownership of land were different. Howard believed that residents should be the owners of land and that they should also finance the construction of houses, but in Elbląg, the housing estate was constructed on land owned by the city and the construction work was initially financed from the city budget and only later co-financed by the residents. The first stage of construction reveals evident primacy of the social idea – the new housing estate was initially meant to be inhabited by civil servants, the poorest people and war veterans.

As has already been noted, the housing estate was not established as a garden city, but rather garden suburb. The existence of such suburbs was contrary to Howard's decentralist idea⁴⁵, despite adopting its main postulate of the new standard of residential buildings with an important role of greenery. The first such project was Hampstead (currently a district of London), the construction of which started in 1906. It set a new direction, not foreseen by Howard, in the development of garden cities, different than the original idea of a self-sufficient urban complex. Howard's original idea did not provide for suburbs as the possible location of its implementation, but uncontrolled and very dynamic development of large cities at the threshold of the 20th century encouraged the urban planners of that time to try and adapt it to the conditions of an area partly developed and

nie obejmowała przedmieść jako miejsc jej zastosowania, lecz niekontrolowany i bardzo dynamiczny rozwój wielkich ośrodków miejskich u progu XX wieku skłonił ówczesnych urbanistów do próby jej przystosowania do warunków terenu częściowo zabudowanego i graniczącego z miastem. Hampstead, zagospodarowane zgodnie z nowymi trendami, uzyskało

w centralnym miejscu publiczny plac z budynkiem instytutu edukacyjnego jako dominantą oraz osiowy układ ulic. Do placu prowadziła reprezentacyjna aleja. Rozwiązanie to było częściowo wzorowane na założeniach miast średniowiecznych, gdzie główną ulicę miasta zamykała dominanta architektoniczna w postaci bramy⁴⁶. Pojawia się tu również zaplecze w postaci terenów zielonych – parku. Jedną z wczesnych koncepcji kształtowania przedmieścia, autorstwa Unwina, częściowo zrealizowaną w Hampstead, było otoczenie go murem na wzór średniowiecznych miast, co było inspirowane lekturą traktatu urbanistycznego Camilla Sittego⁴⁷. Od pomysłu tego odstąpiono z powodu trudności finansowych, jakie nastąpiły po I wojnie światowej⁴⁸. Ślady tej idei pojawiły się w Elblągu, gdzie iluzję średniowiecznego miasta rozciągającego się za murem obronnym z bramami tworzyła bryła schroniska oraz zabudowa Carl Pudorstrasse (ul. Fałata)⁴⁹. Inną z charakterystycznych cech Hampstead, która zyskała popularność w wielu realizacjach modernistycznych osiedli i została zrealizowana również w Elblągu, była zabudowa szeregowa zgrupowana wokół centralnego dziedzińca pełniącego funkcję wewnętrznego ogrodu. Tak właśnie zaprojektowano jeden z elementów

bordering a city. In the central location of Hampstead, developed in compliance with the new trends, a public square was arranged, with the building of an educational institution as the dominant and axial layout of streets. A representational avenue led to the square. The solution was partly modelled on the plan of Mediaeval cities, where the main street was closed by a gate as the architectural dominant⁴⁶. There also is a green background – a park. One of the early suburban concepts, developed by Unwin and partly implemented in Hampstead, was to build a surrounding wall, like in Mediaeval cities, which was inspired by Camillo Sitte's treatise on city planning⁴⁷. The idea was abandoned due to financial difficulties after World War I⁴⁸. This idea may be traced in Elbląg, where an illusion of a Mediaeval city surrounded by a defensive wall was created by the body of the youth hostel and buildings at Carl Pudorstrasse (Fałata Street)⁴⁹. Another characteristic feature of Hampstead that became popular in many modernist housing estates, and was applied also in Elbląg, were terraced houses grouped around a central courtyard that served as an internal garden. Such was the design of one of the elements of the Elbląg complex, namely the Erich Koch Siedlung (Marynarzy Housing Estate), which formed an enclave with an internal courtyard within a suburb⁵⁰.

Despite the fact that the homeland of garden cities was in England, the idea was quickly adopted in Germany. The fact that Howard was acquainted with the German architect, Hermann Muthesius, resulted in a fast transfer of the idea to Germany, where, already in 1902, the Deutsche Gartenstadt Gesellschaft was established, and construction of the first garden suburb, Hellerau near Dresden, started in 1909⁵¹. Deutsche Gartenstadt Gesellschaft organised

15. Zabudowa Damaschkestrasse (ul. Pionierskiej). W głębi widać budowę schroniska młodzieżowego. Zdjęcie wykonane ok. 1927 r. Archiwum Państwowe w Gdańsku, kolekcja fotogramów elbląskich, sygn. 1152/64

15. Buildings at Damaschkestrasse (Pionierska Street). In the background, the youth hostel building is visible. Picture taken in around 1927, National Archives in Gdańsk, collection of Elbląg photograms, file no. 1152/64

16. Letchworth, zabudowa Pixmore Way, reprodu. z: M. Miller, *Letchworth. The first Garden City*, London 2002, s. 120

16. Letchworth, buildings at Pixmore Way, reproduced from: M. Miller, *Letchworth. The first Garden City*, London 2002, p. 120

17

elbląskiego założenia, Erich Koch Siedlung (Osiedle Marynarzy), stanowiący w ramach przedmieścia zamkniętą enklawę z wewnętrznym dziedzińcem¹⁷.

Mimo że ojczyzną miast ogrodów była Anglia, to idea ta szybko znalazła zwolenników w Niemczech. Znajomość Howarda z niemieckim architektem Hermannem Muthesiusem spowodowała szybki transfer owej idei na tereny Niemiec, gdzie już w 1902 roku powstało Deutsche Gartenstadt Gesellschaft, a budowę pierwszego przedmieścia ogrodu – Hellerau pod Dreznem – rozpoczęto w 1909 roku¹⁸. Deutsche Gartenstadt Gesellschaft organizowało wyjazdy studyjne do Anglii, w których brali udział również liczni zainteresowani z krajów europejskich. Pierwszy z takich wyjazdów odbył się w 1909 roku. W podróży, która miała miejsce w roku 1910, uczestniczył architekt krajobrazu Leberecht Migge, współtwórca założenia ogrodowego w Hellerau oraz przedmieścia ogrodowego Marienbrunn pod Lipskiem i przedmieścia ogrodu Falkenberg pod Berlinem¹⁹. W innym wyjeździe w tym samym roku uczestniczył Georg Metzendorf, architekt prywatnego miasta ogrodu Margaretenhöhe koło Essen, które następnie stało się jedną z inspiracji dla elbląskiego osiedla Elbinger Heimstätten Gesellschaft. Mimo intensywnej działalności nie udało się Deutsche Gartenstadt Gesellschaft doprowadzić na terenie Niemiec do budowy żadnego miasta ogrodu według Howardowskich założeń. Wszystkie inicjatywy zrealizowane przed I wojną światową dotyczyły przedmieść i one zaczęły dominować jako przykład realizacji zainspirowanych ideą Howarda.

W Niemczech spopularyzowane zostały koncepcje pojawiające się w realizacjach angielskich – pierwotna idea Sittego przekształcona przez Unwina,

study visits to England, which were also attended by numerous stakeholders from European countries. The first such study visit took place in 1909. A trip organized in 1910 was attended by the landscape architect Leberecht Migge, co-designer of the garden complex in Hellerau and the garden suburb Marienbrunn near Leipzig as well as the garden suburb Falkenberg near Berlin¹⁹. Another trip in the same year was attended by Georg Metzendorf, the designer of the private garden city Margaretenhöhe near Essen, which later became one of the inspirations for the Elbląg housing estate Elbinger Heimstätten Gesellschaft. Despite intensive activity, the Deutsche Gartenstadt Gesellschaft did not manage to build any garden city based on Howard's assumptions in Germany. All the projects implemented before World War I were in suburbs and they became the dominant type of developments inspired by Howard's idea.

In Germany, the concepts incorporated in English projects became popular – Sitte's original idea transformed by Unwin, who wanted to create the impression of Mediaeval defence walls encircling a city and an architectural dominant closing the main traffic route. A broad avenue or square led to the gatehouse, imitating a gate in Mediaeval walls, often with a passage in its ground floor. The model was applied, for example, in Bremen, Essen and Elbląg.

As has already been noted, Bremen and Essen finally became the German inspirations for Elbląg. No garden suburb was developed in Bremen, only estates of single-family houses with small back gardens by Staderstrasse and a social housing estate by Wummersiedlerstrasse. Individual buildings with social apartments were also constructed in other

17. Essen, Stadtwaldsiedlung, reprod. z: A. Gut, *Der Wohnungsbau in Deutschland nach dem Weltkriege. Seine Entwicklung unter der unmittelbaren Förderung durch die deutschen Gemeindeverwaltungen*, München 1928, s. 456

17. Essen, Stadtwaldsiedlung, reproduced from: A. Gut, *Der Wohnungsbau in Deutschland nach dem Weltkriege. Seine Entwicklung unter der unmittelbaren Förderung durch die deutschen Gemeindeverwaltungen*, München 1928, p. 456

18. Essen, osiedle Essen-West, reprod. z: A. Gut, *Der Wohnungsbau in Deutschland nach dem Weltkriege. Seine Entwicklung unter der unmittelbaren Förderung durch die deutschen Gemeindeverwaltungen*, München 1928, s. 460

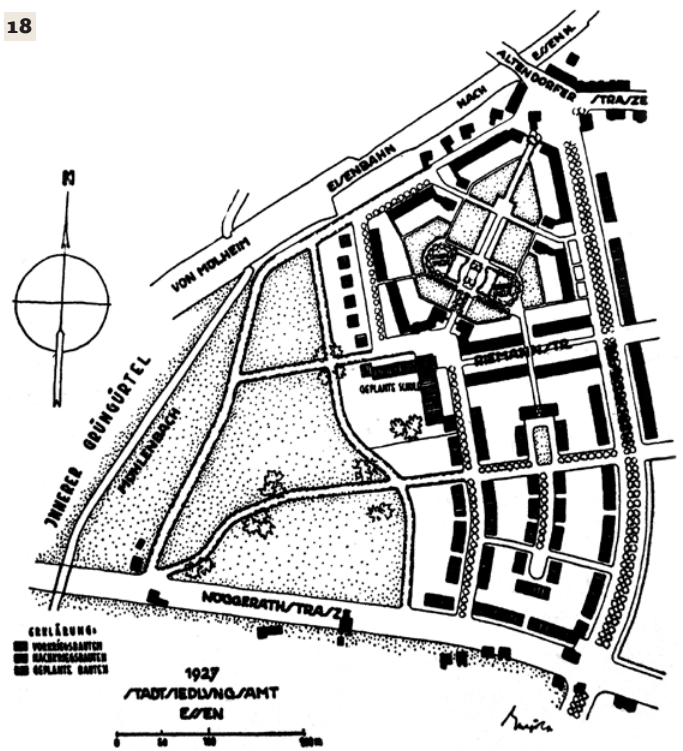
18. Essen, Essen-West housing estate, reproduced from: A. Gut, *Der Wohnungsbau in Deutschland nach dem Weltkriege. Seine Entwicklung unter der unmittelbaren Förderung durch die deutschen Gemeindeverwaltungen*, München 1928, p. 460

który chciał stworzyć wrażenie średniowiecznych murów otaczających miasto oraz dominanty architektonicznej zamykającej główną oś komunikacyjną. Do budynku bramnego, imitującego bramę w murach miejskich, często z dolnym przejazdem, prowadziła szeroka aleja lub plac. Model taki zrealizowany został między innymi w Bremie, Essen oraz Elblągu.

Jak już wspomniano, właśnie Brema i Essen stały się ostatecznie niemieckimi inspiracjami dla Elbląga. W Bremie nie wzniesiono żadnego przedmieścia ogrodu, powstały natomiast osiedla domów jednorodzinnych z niewielkimi ogrodami z tyłu przy Staderstrasse oraz osiedle socjalne przy Wummersiedlerstrasse. Pojedyncze budynki z lokalami komunalnymi wzniesiono także w innych częściach miasta, niektóre, tak jak w Elblągu, w stylistyce neogotyckiej⁵³.

W Essen powstały trzy realizacje odwołujące się do idei miast ogrodów: Essen-West, Stadtwaldsiedlung oraz Margarethenhöhe. Do dziś zachowane Essen-West, zaprojektowane przez Hermana Eghlötza (1880-1943), wznoszone w latach 20. XX wieku, nigdy nie zostało w pełni zrealizowane. Brakuje głównie południowego fragmentu założenia, o którego planowaniu wzmiankowano w 1927 roku⁵⁴. Stadtwaldsiedlung, projektu Jozefa Ringsa (1878-1957), powstało w 1. połowie lat 20. W obu tych osiedlach widać kilka podstawowych elementów, które wcześniej zostały zastosowane w Margarethenhöhe, a następnie w Elblągu. Główną analogią, wywodzącą się ze źródła angielskiego, jest kompozycja osiedla jako zwartego obszaru odgradzonego od reszty miasta. Również samo rozplanowanie przestrzeni wewnątrz wykazuje pewne podobieństwa. Oś kompozycyjną jest szeroka aleja prowadząca ku budynkowi imitującemu bramę miejską z przejazdem w przyziemiu. W Essen-West oraz w Elblągu wzdłuż szerokiej alei nasadzono zielen, a za nią umieszczono zabudowania wzniesione w stylu wczesnego modernizmu, w Stadtwaldsiedlung arteria miała jedynie sporadyczne nasadzenia zieleni wysokiej. Ponadto w Stadtwaldsiedlung zielen jest podporządkowana architekturze i nie jest równie ważnym elementem całego założenia. Jej znaczenie przejawia się głównie w lokalizacji osiedla na skraju lasu, stanowiącego teren rekreacyjny dla mieszkańców. Mimo więc braku rozległych założeń zieleni w obrębie samego

18

parts of the city, some of them – the same as in Elbląg – in the neo-Gothic style⁵³.

In Essen, three projects inspired by the idea of garden cities were developed: Essen-West, Stadtwaldsiedlung and Margarethenhöhe. Essen-West, designed by Herman Eghlötz (1880-1943) and erected in the 1920s, has survived to this day, although it was never fully completed. The southern part of the complex, which was mentioned in plans from 1927, is missing⁵⁴. Stadtwaldsiedlung, designed by Jozef Rings (1878-1957), was erected in the first half of the 1920s. Both housing estates feature a number of basic elements that were previously used in Margarethenhöhe and later in Elbląg. The main analogy, rooted in the English source, is the arrangement of the housing estate as a compact area fenced off from the rest of the city. Also, the planning of the interior space features some similarities. The compositional axis is a broad avenue leading to a building that imitates a city gate with a passage in its ground floor. In Essen-West as well as in Elbląg, greenery was planted along the broad avenue, and behind it, buildings were erected in the early modernist style; in Stadtwaldsiedlung had only sporadic trees planted along it. Also, in Stadtwaldsiedlung, greenery is subordinated to the architecture and is not an equally important element of the complex. Its importance is mainly visible in the location

osiedla czytelna jest koncepcja leżąca u podstaw miast ogrodów – zapewnienie mieszkańcom przestrzeni i kontaktu z naturą. Realizacja elbląska, włączająca w obręb zabudowy park miejski, jest zdecydowanie bliższa Essen-West, gdzie również zastosowano takie rozwiązanie. Powierzchnia parku w Essen, podobnie jak w Elblągu, w przybliżeniu odpowiada powierzchni przeznaczonej pod zabudowę mieszkaniową⁵⁵.

Ważną cechą Essen-West, widoczną w wielu innych realizacjach wczesnomodernistycznych osiedli, także w Elblągu, jest utworzenie oddzielnego dziedzińca wewnątrz osiedla.

Natomiast nieco inaczej koncepcję tę rozwinęto we wcześniejszym od Stadtwaldsiedlung i Essen-West podesseńskim osiedlu ogrodzie Margarethenhöhe projektu Georga Metzendorfa (1874-1934). Początek budowy tego osiedla przypada na rok 1909. Było ono zatem jednym z pierwszych przedmieść ogrodów zrealizowanych na terenie Niemiec⁵⁶. Główna droga, prowadząca do neobarokowego budynku z dolnym przejazdem, świadomie została zakomponowana w sposób nawiązujący do wzorów historycznych, które były silnie akcentowane w początkowej fazie wznoszenia osiedla (historyzujący styl domów, szczytowa zabudowa ulic), w przeciwieństwie do wczesnomodernistycznej estetyki pierwszego niemieckiego przedmieścia ogrodu Hellerau koło Drezna czy omówionego wyżej Stadtwaldsiedlung⁵⁷. Wykorzystano głęboki wąwóz, przerzucając nad nim most prowadzący wprost do bramy Margarethenhöhe. W ten sposób szeroka aleja, stanowiąca

of the housing estate at the edge of a forest, which is a leisure area for the residents. Thus, despite lack of large green areas within the housing estate, the concept underlying garden cities is visible, namely providing residents with space and contact with nature. The Elbląg project, incorporating a city park, is much closer to Essen-West, which also has such solution. The area of the Essen park, the same as in Elbląg, is more or less equivalent to the area designated for residential buildings⁵⁵. An important feature of Essen-West, visible in many other early modernist estates, also in Elbląg, is a separate courtyard within the housing estate.

The concept was developed in a somewhat different manner in a project earlier than Stadtwaldsiedlung and Essen-West, namely in Margarethenhöhe, the garden estate designed by Georg Metzendorf (1874-1934). The construction of that housing estate started in 1909. Thus, it was one of the first garden suburbs implemented in Germany⁵⁶. The main road, leading to the neo-Baroque building with a passage in the ground floor, was consciously drawing on historical models, which were strongly accentuated in the initial phase of the construction of the housing estate (historicizing style of houses, gable walls facing the streets), contrary to the early modernist aesthetics of the first German garden suburb Hellerau near Dresden or the abovementioned Stadtwaldsiedlung⁵⁷. A deep gorge was incorporated and a bridge was constructed above it, leading straight to the Margarethenhöhe gate. This way, the broad avenue, which was a part of the earliest garden city plans, was moved outside the complex as a wide access road.

19. Szeroka droga dojazdowa prowadząca do osiedla Margarethenhöhe k. Essen, reprodukcja z: G. Metzendorf, *Kleinwohnungsbauten und Siedlungen*, Darmstadt 1920, s. 5

19. A broad road leading to the Margarethenhöhe housing estate near Essen, reproduced from: G. Metzendorf, *Kleinwohnungsbauten und Siedlungen*, Darmstadt 1920, p. 5

20a,b. Modernistyczna oraz neogotycka zabudowa Margarethenhöhe, reprodukcja z: G. Metzendorf, *Kleinwohnungsbauten und Siedlungen*, Darmstadt 1920, s. 59, 77

20a,b. Modernist and Neo-Gothic buildings in Margarethenhöhe, reproduced from: G. Metzendorf, *Kleinwohnungsbauten und Siedlungen*, Darmstadt 1920, pp. 59, 77

element najwcześniejszych planów miast ogrodów, została wyprowadzona na zewnątrz właściwego założenia jako szeroki trakt dojazdowy.

Podobnie jak później w Essen-West i Stadtwaldsiedlung, przedmieście Margarethenhöhe starano się odizolować od dawnej zabudowy, tworząc iluzję autarkicznej przestrzeni oddzielonej murem z bramami. Do roku 1914 powstały zasadnicze zręby założenia, choć prace kontynuowano do wczesnych lat 20. W 1918 roku, gdy powstawała koncepcja elbląska, budowa Margarethenhöhe była już zaawansowana. Trudno natomiast stwierdzić, kiedy i czy w ogóle elbląscy urbaniści wzięli pod uwagę dwa pozostałe esseńskie założenia. Ich forma wskazuje, iż mogły one stać się inspiracją i w pewnym stopniu wzorcem, lecz ich budowa dopiero w latach 20. wyklucza możliwość wczesnej inspiracji.

W architekturze wznoszonych w Elblągu budynków widoczne są – mimo esseńskiego wzorca – pewne lokalne cechy. W Essen przy wznoszeniu osiedli wykorzystano stylistykę modernistyczną (Essen-West, Stadtwaldsiedlung, późna faza Margarethenhöhe) oraz neobarokową i neogotycką (wczesna faza Margarethenhöhe), natomiast w Elblągu oprócz modernizmu sięgnięto tylko po stylistykę neogotycką, widoczną choćby w szczytach schodkowych budynków flankujących bramę schroniska młodzieżowego. Wynikało to zapewne, podobnie jak w Bremie, z tego, że Elbląg był miastem ukształtowanym przez architekturę gotycką. Różnice w wyglądzie osiedli w Essen oraz w Elblągu widoczne są również w rozplanowaniu siatki ulic i zabudowy, stylistyce niektórych budynków czy wykorzystanych materiałach budowlanych.

Podsumowując, należy zwrócić uwagę na fakt, iż w momencie podjęcia decyzji w 1914 roku o budowie

The same as later in Essen-West and Stadtwaldsiedlung, the Margarethenhöhe suburb was isolated from older buildings, creating an illusion of self-sufficient space fenced off by a wall with gates. Before 1914, the main framework of the project was completed, but construction continued until the early 1920s. In 1918, when the Elbląg concept was being developed, construction of Margarethenhöhe was already well advanced. It is hard to tell, however, if and when the Elbląg city planners took in consideration the other two Essen projects. Their form suggests that they could have been an inspiration and, to some extent, a model, but the fact that they were only constructed in the 1920s excludes the possibility of being an early inspiration.

The architecture of the buildings erected in Elbląg shows – despite the Essen model – certain local features. The housing estates in Essen are modernist in style (Essen-West, Stadtwaldsiedlung, late stage of Margarethenhöhe) as well as neo-Baroque and neo-Gothic (early stage of Margarethenhöhe), while in Elbląg, apart from modernism, only the neo-Gothic style was used, visible, for example, in the stepped gables of the buildings flanking the gate

osiedla w Elblągu nie istniała jednolita koncepcja zagospodarowania terenu przeznaczanego pod zabudowę. Początkowo skłaniano się ku zastosowaniu rozwiązań znanych z innych części Prus lub nawet z dalszych części Niemiec, stąd wizyta architekta miejskiego Horna w podberlińskim Neukölln oraz w samym Berlinie, a także w Münsterstadt i Bremie. Jeszcze przed rozpoczęciem budowy postanowiono zastosować wzory z Bremy oraz z Essen, choć w praktyce skupiono się na drugim z tych miast. W trakcie wznoszenia osiedla dwukrotnie nastąpiła zmiana koncepcji. Najpierw, zapewne około 1920 roku, postanowiono zrezygnować z zabudowy wschodniej części, a następnie w latach 30. wyodrębniono zamknięte Erich Koch Siedlung (Osiedle Marynarzy). Aż do 1939 roku nie zabudowano skrajnej, północno-wschodniej działki wchodzącej w skład założenia.

W realizacji Elbinger Heimstätten Gesellschaft widoczne są motywy będące elementem składowym najwcześniejszych, angielskich realizacji miast ogrodów – ogólna idea życia w higienicznych warunkach, w domach otoczonych zielenią oraz spopularyzowana przez Raymonda Unwina koncepcja szerokiej alei zakończonej dominantą architektoniczną. Już w Wielkiej Brytanii odstąpiono od zasady społecznej własności gruntu, tam także doszło do wykształcenia się przedmieścia ogrodu, choć dopiero w Niemczech forma ta stała się jedynym sposobem realizacji pierwotnej Howardowskiej koncepcji. W architekturze niemieckiej popularnym elementem, również wywodzącym się z Wielkiej Brytanii, była wspomniana już główna aleja prowadząca ku bramie zamykającej teren osiedla oraz osobne wydzielone przestrzenie (np. Hufeisensiedlung w Berlinie, Erich Koch Siedlung w Elblągu). Elbląskie osiedle, będące dalekim echem idei Howarda, zrealizowano, opierając się w dużym stopniu na wzorach niemieckich. Wprawdzie idea miasta ogrodu miała swoje źródło w Anglii, jednak bezpośredniego wzoru dla Elbląga należy upatrywać w Essen, które jako takie zostało wzmiankowane *expressis verbis* w artykule Uffhausena z 1929 roku (z adnotacją, że jako możliwy pierwowzór zaczęło być postrzegane już w roku 1918). Za taką genezę układu urbanistycznego przemawia również jego forma, wykazująca liczne analogie z niemieckim pierwowzorem (szeroka aleja zakończona dominantą

of the youth hostel. This was probably due to, the same as in Bremen, the fact that the architecture of Elbląg was basically Gothic. Differences between the housing estates in Essen and Elbląg are also visible in the arrangement of the network of streets and buildings, as well as in the style of some buildings and the construction materials used.

To sum up, it should be noted that, at the time when the decision was made in 1914 to construct the housing estate in Elbląg, there was no unanimous concept of the development of the area designated for the project. The initial idea was to incorporate solutions known in other parts of Prussia or even farther away in Germany, thus the visit of the urban architect, Horn, in Neukölln near Berlin and in Berlin, as well as in Münsterstadt and Bremen. Also, before construction started, it was decided to apply models from Bremen and Essen, although in practice, the latter was the main inspiration. The concept changed twice during construction of the housing estate. First, probably in around 1920, construction in the eastern part was abandoned and later, in the 1930s, an enclosed estate, Erich Koch Siedlung (Marynarzy Housing Estate), was separated. The outmost, north-eastern plot comprising the complex was not developed before 1939.

The Elbinger Heimstätten Gesellschaft project features elements that were components of the earliest English garden city projects – the overall idea of living in hygienic conditions, in houses surrounded by greenery and the concept of a broad avenue closed with an architectural dominant, popularized by Raymond Unwin. Already in the UK, the principle of social ownership of land was abandoned, and there the idea of a garden suburb also developed, although it became the only practical application of Howard's original idea in Germany. In German architecture, a popular element, also originating from the UK, was the abovementioned main avenue leading to a gate enclosing a housing estate and separate spaces (e.g. Hufeisensiedlung in Berlin, Erich Koch Siedlung in Elbląg). The Elbląg housing estate, being a distant echo of Howard's idea, was implemented to a large extent on the basis of German models. Although the idea of a garden city had its source in England, the main model for Elbląg was Essen, which was mentioned *expressis verbis* in Uffhausen's article of 1929

architektoniczną, stylistyka neohistoryczna przeplatająca się z wczesnym modernizmem, bezpośrednie sąsiedztwo terenów zielonych). Widoczne są również elementy, które wprawdzie pojawiły się w Essen, lecz wyraźniej zostały zaakcentowane w innych realizacjach, jak na przykład zamknięte osiedle wewnątrz układu, spotykane w realizacjach berlińskich. Elementy te, wchodzące w skład założenia elbląskiego, były więc powszechnie stosowane w wielu innych miejscach. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, iż angielska idea miasta ogrodu dotarła do Elbląga za pośrednictwem miast niemieckich – w dużej mierze Essen, ale także być może Berlina – przy czym jej typowe rozwiązania stylowe ulegały na każdym etapie przeobrażeniom, które oddaliły ją od pierwowzoru, lecz pozwoliły na adaptację do warunków lokalnych i rzeczywistości niemieckiej po I wojnie światowej, a przede wszystkim umożliwiły budowę nowoczesnego osiedla socjalnego w głębi niemieckiej prowincji. ■

(with a note that it was considered as a possible prototype already in 1918). Such genesis of the urban layout is also confirmed by its form, which features numerous analogies with the German prototype (a broad avenue closed with an architectural dominant, neo-historical style interwoven with early modernism, direct vicinity of green areas). It also features elements that, although present in Essen, were more accentuated in other projects, such as an enclosed housing estate within a complex, incorporated in Berlin developments. Thus, the elements comprising the Elbląg complex were popular in many other locations. It could then be claimed that the English idea of a garden city reached Elbląg via German cities – mainly Essen, but perhaps also Berlin – while its style was transformed at every stage, removing it from the prototype but adapting to the local conditions and the German reality after World War I, and in particular making it possible to build a modern social housing estate deep into German province. ■

Joanna Jakutowicz, absolwentka stosunków międzynarodowych i ochrony dóbr kultury na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. W latach 2012-2018 zatrudniona w Narodowym Instytucie Dziedzictwa, Oddziale Terenowym w Olsztynie, od 2018 r. pracuje w Polskiej Akademii Nauk, Stacji Naukowej w Wiedniu. Stypendystka Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w roku 2016. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół sztuki dawnych Prus Wschodnich.

Joanna Jakutowicz, graduate of international relations and cultural property protection at Nicolaus Copernicus University in Toruń. From 2012 to 2018 worked at the National Heritage Institute, Olsztyn Branch, and since 2018 has been an employee of the Polish Academy of Sciences, the Scientific Centre in Vienna. She received a grant of the Minister of Culture and National Heritage in 2016. The focus of her research interest is the art of former East Prussia.

Przypisy

- 1 Osiedle nosi zwyczajową nazwę Osiedle Pionierów od nazwy głównej ulicy – Pionierskiej.
- 2 Osiedle określano również jako Heimstätten-Kolonie. Nazwy te występują na pocztówkach sprzed 1945 r. Por.: Z. Zajchowski, *Elbląg wczoraj. Elbląg dziś*, Elbląg 2015, s. 146, 155.
- 3 Nazwa ta jest tłumaczona jako Elbląska Strzecha Budowlana. Ze względu na trudności z oddaniem nazwy w języku polskim będę się posługiwała nazwą niemiecką.
- 4 Elbląg historycznie znajduje się na terenie Prus Zachodnich, lecz w wyniku zmian terytorialnych po I wojnie światowej znalazł się w obrębie prowincji Prusy Wschodnie. Por.: H.B. Böhmke, *Die Verwaltung des Regierungsbezirkes Marienwerder 1920-1945*, Bonn 1982, s. 20.
- 5 Tematyka osiedla została pominięta w szeregu opracowań dotyczących historii Elbląga; por.: M. Andrzejewski, *Elbląg w latach 1918-1939*, Gdańsk 1987 (autor wspomina jedynie o nasileniu ruchu budowlanego w Elblągu, s. 12-13); B. Jähnig, H.-J. Schuch, *Elbing 1237-1987*, Münster 1991; E. Carsten, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbing 1937. Na temat parku powstało niepublikowane opracowanie: M. Gawryluk, *Park*

Endnotes

- 1 The popular name of the housing estate is Osiedle Pionierów, by reference to the name of its main street – Pionierska.
- 2 The housing estate also used to be called Heimstätten-Kolonie. These names are printed on postcards from before 1945. Cf.: Z. Zajchowski, *Elbląg wczoraj. Elbląg dziś*, Elbląg 2015, pp. 146, 155.
- 3 The name translates as the Elbląg Construction Thatch. Since the term is difficult to translate, I will be using the German name.
- 4 Historically, Elbląg had been located in West Prussia, but, following territorial changes after World War I, it became a part of the East Prussia province. Cf.: H.B. Böhmke, *Die Verwaltung des Regierungsbezirkes Marienwerder 1920-1945*, Bonn 1982, p. 20.
- 5 The housing estate is omitted in a number of publications presenting the history of Elbląg, cf.: M. Andrzejewski, *Elbląg w latach 1918-1939*, Gdańsk 1987 (the author only mentions increased construction activity in Elbląg, pp. 12-13); B. Jähnig, H.-J. Schuch, *Elbing 1237-1987*, Münster 1991; E. Carsten, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbing 1937. The park was

- miejski im. Michała Kajki Elbląg, gm. loco. Dokumentacja ewidencyjna zespołu parkowego w układzie urbanistycznym, Elbląg 2004, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie, delegatura w Elblągu.
- 6 Por.: *Historia Elbląga*, t. 4, Gdańsk 2001, s. 212-217, 230, 281; T. Lockermann, *Elbing*, Berlin-Halesee 1926, s. 93-95; J. Barton-Piórkowska, *Architektura modernistyczna w Elblągu*, „Renowacje i Zabytki” 2014, nr 3, s. 102-114.
- 7 K. Wajda, *Obszar i ludność*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 4, Gdańsk 2001, s. 12.
- 8 J. Domino, *Architektura*, [w:] *Historia Elbląga*, jw., s. 281.
- 9 Wybudowano domy m.in. przy obecnej ulicy Poprzecznej, Morcinka, Okrężnej i Kiedrzyńskiego. Tamże, s. 284.
- 10 J. Domino, *Początki przemian przestrzennych*, [w:] *Historia Elbląga*, jw., s. 212.
- 11 *Verwaltungsbericht 1913-1918. Stadt Elbing*, Elbing 1920, s. 204.
- 12 *Deutschlands Städtebau*, t. 2, *Elbing*, Berlin-Halensee 1929, s. 119.
- 13 Tamże, s. 119.
- 14 J. Altenrath, *Das preussische Wohnungsgesetz vom 28. März 1918, mit Ausführungsbestimmungen, ergänzenden Gesetzen und Verordnungen und dem Baufluchtliniengesetz vom 2. Juli 1875 mit den Änderungen vom 28. März 1918*, Berlin 1919.
- 15 *Deutschlands Städtebau*, jw., s. 120, 121.
- 16 Tamże, s. 120.
- 17 Tamże, s. 121.
- 18 Tamże, s. 122.
- 19 Tamże, s. 122.
- 20 *Die Verwaltung der Stadt Elbing vom 1. April 1924 bis ende März 1933*, Elbing 1934, s. 125.
- 21 Tamże, s. 114.
- 22 Tamże, s. 125.
- 23 Tamże, s. 130-131.
- 24 Tamże, s. 130-131.
- 25 Tamże, s. 168.
- 26 J. Barton-Piórkowska, *Architektura modernistyczna...*, jw., s. 11.
- 27 *Die Verwaltung der Stadt Elbing...*, jw., s. 168-169.
- 28 Tamże, s. 169.
- 29 Tamże, s. 169.
- 30 Por.: mapa Messtischblatt z 1911 r. z uzupełnieniami z 1929 r., *Archiwalne mapy Pomorza Gdańskiego*, www.mapy.eksploracja.pl [data dostępu: 01.07.2018]. Stan osiedla z lat 30. XX w. przedstawia również mapa Pharusa, tamże [data dostępu: 30.12.2018].
- 31 M. Gawryluk, *Park miejski im. Michała Kajki...*, jw., s. 12. Jerzy Domino podaje, iż w tym miejscu miał być plac zabaw, por.: J. Domino, *Miejska zieleń*, [w:] *Historia Elbląga*, jw., s. 240; por. także przypis 26.
- 32 Tamże, s. 30.
- 33 J. Domino, *Miejska zieleń...*, jw., s. 240.
- 34 A. Czyżewski, *Trzewia Lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia kulturalnego*, Warszawa 2009, s. 9.
- 35 Warunki opisane przez Lewisa Mumforda w 1938 r., patrz: D. Leśniak-Rychlak, wstęp do: E. Howard, *Miasta-ogrody jutra*, Warszawa 2015, s. 14.
- 36 Tamże, s. 16.
- 37 Tamże; zwłaszcza rozdziały: VI *Administracja*, VII *Działalność komunalno-prywatna*, VIII *Działalność na rzecz wspólnoty*, XII *Miasta społeczne*.
- 38 E. Barucka, *W szkatułach zieleni. Europejski ruch miast ogrodów 1903-1930*, Warszawa 2015, s. 34.
- 39 Tamże, s. 29.
- presented in an unpublished paper: M. Gawryluk, *Park miejski im. Michała Kajki Elbląg, gm. loco. Dokumentacja ewidencyjna zespołu parkowego w układzie urbanistycznym*, Elbląg 2004, typescript in the archives of the Regional Monuments Protection Office in Olsztyn, Elbląg branch.
- 6 Cf.: *Historia Elbląga*, vol. 4, Gdańsk 2001, pp. 212-217, 230, 281; T. Lockermann, *Elbing*, Berlin-Halesee 1926, pp. 93-95; J. Barton-Piórkowska, *Architektura modernistyczna w Elblągu*, „Renowacje i Zabytki” 2014, no. 3, pp. 102-114.
- 7 K. Wajda, *Obszar i ludność*, [in:] *Historia Elbląga*, vol. 4, Gdańsk 2001, p. 12.
- 8 J. Domino, *Architektura*, [in:] *Historia Elbląga*, op. cit., p. 281.
- 9 Houses were erected i.a. at the contemporary Poprzeczna, Morcinka, Okrężna and Kiedrzyńskiego Streets. Ibid., p. 284.
- 10 J. Domino, *Początki przemian przestrzennych*, [in:] *Historia Elbląga*, op. cit., p. 212.
- 11 *Verwaltungsbericht 1913-1918. Stadt Elbing*, Elbing 1920, p. 204.
- 12 *Deutschlands Städtebau*, vol. 2, *Elbing*, Berlin-Halensee 1929, p. 119.
- 13 Ibid., p. 119.
- 14 J. Altenrath, *Das preussische Wohnungsgesetz vom 28. März 1918, mit Ausführungsbestimmungen, ergänzenden Gesetzen und Verordnungen und dem Baufluchtliniengesetz vom 2. Juli 1875 mit den Änderungen vom 28. März 1918*, Berlin 1919.
- 15 *Deutschlands Städtebau*, op. cit., pp. 120, 121.
- 16 Ibid., p. 120.
- 17 Ibid., p. 121.
- 18 Ibid., p. 122.
- 19 Ibid., p. 122.
- 20 *Die Verwaltung der Stadt Elbing vom 1. April 1924 bis ende März 1933*, Elbing 1934, p. 125.
- 21 Ibid., p. 114.
- 22 Ibid., p. 125.
- 23 Ibid., pp. 130-131.
- 24 Ibid., pp. 130-131.
- 25 Ibid., p. 168.
- 26 J. Barton-Piórkowska, *Architektura modernistyczna...*, op. cit., p. 11.
- 27 *Die Verwaltung der Stadt Elbing...*, op. cit., pp. 168-169.
- 28 Ibid., p. 169.
- 29 Ibid., p. 169.
- 30 Cf.: Messtischblatt map of 1911, updated in 1929, *Archiwalne mapy Pomorza Gdańskiego*, www.mapy.eksploracja.pl [access date: 01.07.2018]. The condition of the housing estate in the 1930s is also presented on the Pharus map, ibid. [accessed on: 30.12.2018].
- 31 M. Gawryluk, *Park miejski im. Michała Kajki...*, op. cit., p. 12. Jerzy Domino writes that there was a playground at that spot, cf.: J. Domino, *Miejska zieleń*, [in:] *Historia Elbląga*, op. cit., p. 240; cf. also endnote no. 26.
- 32 Ibid., p. 30.
- 33 J. Domino, *Miejska zieleń...*, op. cit., p. 240.
- 34 F. J. Osborn, *Preface*, [in:] E. Howard, *Garden City of Tomorrow*, London 1946, p. 26.
- 35 For the conditions described by Lewis Mumford in 1938, see: D. Leśniak-Rychlak, foreword to: E. Howard, *Miasta-ogrody jutra*, Warszawa 2015, p. 14.
- 36 Ibid., p. 16.
- 37 Ibid.; in particular the chapters: VI *Administracja*, VII *Działalność komunalno-prywatna*, VIII *Działalność na rzecz wspólnoty*, XII *Miasta społeczne*.
- 38 E. Barucka, *W szkatułach zieleni. Europejski ruch miast ogrodów 1903-1930*, Warszawa 2015, p. 34.

- 40 Tamże, s. 36.
- 41 M. Miller, *Letchworth. The first Garden City*, London 2002, s. 49-52.
- 42 Tamże, s. 44.
- 43 E. Barucka, *W szkatułach zieleni...*, jw., s. 45.
- 44 Por.: A. Bednarski, *Architektura jednorodzinnych zespołów mieszkalnych w Gliwicach z lat 1919-1939*, Gliwice 2007; J. Tofiliska, *Giszowiec: monografia historyczna*, Katowice 2016; R. Cielątkowska, P. Lorens, *Architektura i urbanistyka osiedli socjalnych Gdańska okresu XX-lecia międzywojennego*, Gdańsk 2000; R. Busby, *The book of Welwyn: the story of the five villages and the Garden City*, Chesham 1976; N. Schinker, *Die Gartenstadt Hellerau 1909-1945: Stadtbaukunst, Kleinwohnungsbau, Sozial- und Bodenreform*, Dresden 2014.
- 45 E. Barucka, *W szkatułach zieleni...*, jw., s. 20.
- 46 Tamże, s. 52-59.
- 47 R. Unwin, *Town Planning in Practice. An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs*, London 1909, s. 52.
- 48 E. Barucka, *W szkatułach zieleni...*, jw., s. 60.
- 49 J. Domino, *Początki przemian...*, jw., s. 217.
- 50 Wewnętrzny dziedziniec jako element modernistycznych osiedli był często spotykany w Niemczech, np. zrealizowane na początku lat 20. XX w. osiedla Köpernick, Hufeisensiedlung i Heidehof w Berlinie. Por.: W. Müller-Wulckow, *Architektur der zwanziger Jahre in Deutschland*, Königstein 1975, s. 72, 75; B. Miller Lane, *Architecture and Politics in Germany 1918-1945*, Cambridge 1985, s. 105.
- 51 Stowarzyszenie miało swój rodowód w kregach literacko-filozoficznych związanych z artystyczną kolonią w Friedrichshagen nad jeziorem Müggelsee pod Berlinem oraz w środowiskach socjalistyczno-anarchizujących skupionych w istniejącej od 1900 r. komunie Neue Gemeinschaft. Obie organizacje były częścią szerszego ruchu reformy życia, tzw. Lebensreform Bewegung, który wyłonił się w Niemczech pod koniec XIX w. na fali narodowych romantyzmów jako reakcja na negatywne skutki uprzemysłowienia i urbanizacji. M. Barucka, *W szkatułach zieleni...*, jw., s. 21, 68.
- 52 Tamże, s. 72-73.
- 53 A. Gut, *Der Wohnungsbau in Deutschland nach dem Weltkriege. Seine Entwicklung unter der unmittelbaren Förderung durch die deutschen Gemeindeverwaltungen*, München 1928, s. 416-418.
- 54 Tamże, s. 456.
- 55 Tamże, s. 460.
- 56 Margarethenhöhe zaczęto budować zaledwie kilka miesięcy po zainicjowaniu budowy poddrezdeńskiego Hellerau, pierwszego przedmieścia ogrodu na terenie Niemiec.
- 57 G. Metzendorf, *Kleinwohnungsbauten und Siedlungen*, Darmstadt 1920, s. 5.
- 39 Ibid., p. 29.
- 40 Ibid., p. 36.
- 41 M. Miller, *Letchworth. The first Garden City*, London 2002, pp. 49-52.
- 42 Ibid., p. 44.
- 43 E. Barucka, *W szkatułach zieleni...*, op. cit., p. 45.
- 44 Cf.: A. Bednarski, *Architektura jednorodzinnych zespołów mieszkalnych w Gliwicach z lat 1919-1939*, Gliwice 2007; J. Tofiliska, *Giszowiec: monografia historyczna*, Katowice 2016; R. Cielątkowska, P. Lorens, *Architektura i urbanistyka osiedli socjalnych Gdańska okresu XX-lecia międzywojennego*, Gdańsk 2000; R. Busby, *The book of Welwyn: the story of the five villages and the Garden City*, Chesham 1976; N. Schinker, *Die Gartenstadt Hellerau 1909-1945: Stadtbaukunst, Kleinwohnungsbau, Sozial- und Bodenreform*, Dresden 2014.
- 45 E. Barucka, *W szkatułach zieleni...*, op. cit., p. 20.
- 46 Ibid., pp. 52-59.
- 47 R. Unwin, *Town Planning in Practice. An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs*, London 1909, p. 52.
- 48 E. Barucka, *W szkatułach zieleni...*, op. cit., p. 60.
- 49 J. Domino, *Początki przemian...*, op. cit., p. 217.
- 50 An internal yard as an element of modernist housing estate was popular in Germany, e.g. in the Köpernick, Hufeisensiedlung and Heidehof housing estates built in Berlin in the early 1920s. Cf.: W. Müller-Wulckow, *Architektur der zwanziger Jahre in Deutschland*, Königstein 1975, pp. 72, 75; B. Miller Lane, *Architecture and Politics in Germany 1918-1945*, Cambridge 1985, p. 105.
- 51 The Association originated from literary and philosophical circles linked with an artistic colony in Friedrichshagen by Lake Müggelsee near Berlin and in socialist-anarchist circles centred in the Neue Gemeinschaft commune established in 1900. Both organizations formed part of a broader life reform movement, called Lebensreform Bewegung, which developed in Germany in late 19th century on the wave of national romanticisms as a reaction to the negative consequences of industrialization and urbanization. M. Barucka, *W szkatułach zieleni...*, op. cit., pp. 21, 68.
- 52 Ibid., pp. 72-73.
- 53 A. Gut, *Der Wohnungsbau in Deutschland nach dem Weltkriege. Seine Entwicklung unter der unmittelbaren Förderung durch die deutschen Gemeindeverwaltungen*, München 1928, pp. 416-418.
- 54 Ibid., p. 456.
- 55 Ibid., p. 460.
- 56 Construction of Margarethenhöhe started only a few months after the launch of the Hellerau project near Dresden – the first garden suburb in Germany.
- 57 G. Metzendorf, *Kleinwohnungsbauten und Siedlungen*, Darmstadt 1920, p. 5.

Bibliografia / Bibliography

Publikacje / Publications

- Altenrath J., *Das preussische Wohnungsgesetz vom 28. März 1918, mit Ausführungsbestimmungen, ergänzenden Gesetzen und Verordnungen und dem Baufluchtliniengesetz vom 2. Juli 1875 mit den Änderungen vom 28. März 1918*, Berlin 1919.
- Andrzejewski M., *Elbląg w latach 1918-1939*, Gdańsk 1987.
- Barton-Piórkowska J., *Architektura modernistyczna w Elblągu, „Renowacje i Zabytki” 2014, nr 3.*
- Barucka E., *W szkatułach zieleni. Europejski ruch miast ogrodów 1903-1930*, Warszawa 2015.
- Bednarski A., *Architektura jednorodzinnych zespołów mieszkalnych w Gliwicach z lat 1919-1939*, Gliwice 2007.

- Böhmke H.B., *Die Verwaltung des Regierungsbezirkes Marienwerder 1920-1945*, Bonn 1982.
- Busby R., *The book of Welwyn: the story of the five villages and the Garden City*, Chesham 1976.
- Carsten E., *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbing 1937.
- Cielątkowska R., Lorens P., *Architektura i urbanistyka osiedli socjalnych Gdańska okresu XX-lecia międzywojennego*, Gdańsk 2000.
- Czaja R. (red.), *Atlas historyczny miast polskich. Elbląg*, Toruń 1993.
- Czyżewski A., *Trzewia Lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia kulturalnego*, Warszawa 2009.
- Die Verwaltung der Stadt Elbing vom 1. April 1924 bis ende März 1933*, Elbing 1934.
- Domino J., *Architektura*, [w:] Groth A. (red.), *Historia Elbląga*, t. 4, Gdańsk 2001.
- Domino J., *Miejska zieleń*, [w:] Groth A. (red.), *Historia Elbląga*, t. 4, Gdańsk 2001.
- Domino J., *Początki przemian przestrzennych*, [w:] Groth A. (red.), *Historia Elbląga*, t. 4, Gdańsk 2001.
- Gut A., *Der Wohnungsbau in Deutschland nach dem Weltkriege. Seine Entwicklung unter der unmittelbaren Förderung durch die deutschen Gemeindeverwaltungen*, München 1928.
- Howard E., *Miasta-ogrody jutra*, Warszawa 2015.
- Jähniß B., Schuch H.-J., *Elbing 1237-1987*, Münster 1991.
- Leśniak-Rychlak D., wstęp do: Howard E., *Miasta-ogrody jutra*, Warszawa 2015.
- Lockeremann T., *Elbing*, Berlin-Halesee 1926.
- Metzendorf G., *Kleinwohnungsbauten und Siedlungen*, Darmstadt 1920.
- Miller M., *Letchworth. The first Garden City*, London 2002.
- Miller Lane B., *Architecture and Politics in Germany 1918-1945*, Cambridge 1985.
- Müller-Wulckow W., *Architektur der zwanziger Jahre in Deutschland*, Königstein 1975.
- Schinker N., *Die Gartenstadt Hellerau 1909-1945: Stadtbaukunst, Kleinwohnungsbau, Sozial- und Bodenreform*, Dresden 2014.
- Tofilska J., *Giszowiec: monografia historyczna*, Katowice 2016.
- Uffhausen C. (red.), *Deutschlands Städtebau*, t. 2, *Elbing*, Berlin-Halensee 1929.
- Unwin R., *Town Planning in Practice. An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs*, London 1909.
- Verwaltungsbericht 1913-1918. Stadt Elbing*, Elbing 1920.
- Wajda K., *Obszar i ludność*, [w:] Groth A. (red.), *Historia Elbląga*, t. 4, Gdańsk 2001.

Materiały niepublikowane / Unpublished materials

Gawryluk M., *Park miejski im. Michała Kajki Elbląg, gm. loco. Dokumentacja ewidencyjna zespołu parkowego w układzie urbanistycznym*, Elbląg 2004, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie, delegatura w Elblągu.

Źródła archiwalne / Archival sources

Kolekcja fotogramów elbląskich, Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 1152.

Źródła internetowe / Internet sources

www.mapy.eksploracja.pl